

A TÁRSADALMI SZAKMABLOKKOK VÁLTOZÁSA

A társadalmi szakmablokk fogalmát a hetvenes évek közepén ketten dolgoztuk ki Liskó Ilonával.¹ A szakmák „hierarchiáját”, rangsorait korábban is ismerték.² Ezek a rangsorok általában a szakmák presztízsének és munkapiaci helyzetének (pl. az általuk elérhető keresetnek), a munka sajátosságainak (tisztaság, fizikai nehézség stb.) a leírásai voltak. A magunk adaléka annyi, hogy a szakmák rangsorolódása, hierarchikus elrendeződése miatt a társadalom tagjai más és más jelentést tulajdonítanak nekik saját foglalkozási aspirációik szempontjából, és ennek következtében a különböző szakmáknak más és más szerepük lesz a társadalom mobilitási folyamataiban.³ E szerepük hasonlóságai és különbözőségei alapján nagyobb csoportokba tudtuk sorolni őket, amelyeket társadalmi szakmablokkoknak neveztünk el.

A társadalmi szakmablokkokat a szakmunkástanulók adatainak elemzéséből hoztuk létre. Ez az adathalmaz együtt tartalmazza a szakmákra és a mobilitásra vonatkozó adatokat, ami igen alkalmassá teszi erre a célra. Ha most az első országos szakmunkástanuló vizsgálat (1974) adatfelvétele után húsz évvel felvett újabb adatok azt mutatják, hogy a szakmunkásképzés merítési bázisa időközben lényegesen megváltozott – a kilencvenes évek szakmunkástanulói más társadalmi rétegből származnak, mint a húsz évvel ezelőttiek –, akkor a szakmunkásképzés mobilitási funkciója is megváltozott, és így szükségképpen felülvizsgálatra szorulnak a társadalmi szakmablokkok is.

A felülvizsgálat két szinten történhet: a társadalmi szakmablokkok leírása, illetve a társadalmi szakmablokk fogalma szintjén. Lehet, hogy a szakmák most is hierarchiát alkotnak, és hierarchiájuknak most is van mobilitási jelentősége, legföljebb más, mint húsz évvel ezelőtt. Ebben az esetben maga a társadalmi szakmablokk fogalma továbbra is használható, csupán azt kell megállapítanunk, hogy konkrét tartalma miként módosult. De az is lehetséges, hogy a szakmák közötti különbségek ma kevésbé jelentősek, mint húsz éve, vagy mobilitási szempontból jelentéktelen dimenziókban vannak, és így magát a társadalmi szakmablokk elméleti fogalmát kell kritika alá vennünk. Mindkét feltevés tarthatóságát empirikus vizsgálattal lehet eldönteni.

Társadalmi szakmablokkok a hetvenes években

A szakmablokkok megállapításához annak idején a szakmacsoportok⁴ rangsorából indultunk ki. Ehhez támpontot adtak Kemény és Kozák (1971a és 1971b) sajátos munkásmintákon végzett korábbi elemzései. Ők 18 szakma rangsorait állapították meg a szakképzettek aránya, a mezőgazdasági származásúak aránya, a fővárosban lakók aránya és más szempontok szerint. Rangsortaik között pozitív korrelációt találtak.

Ilyen előzmények után 1974-ben, az első országos szakmunkástanulói vizsgálat keretében a tanulók társadalmi származására vonatkozó valamennyi adat szerint rangsorokat képeztünk a szakmacsoportokból. Ezek a rangsorok valójában egyszerű kifejezései a szakmák egy-egy bonyolultabb skálán való elhelyezkedésének. Ugyanis a mezőgazdaságban dolgozó apák aránya vagy az aktív kereső anyák aránya stb. mind olyan kritérium, amely azt is lehetővé teszi, hogy távolságokat értelmezzünk a szakmacsoportok között: egyeseket egymáshoz inkább hasonlóknak, másokat egymástól inkább különbözőknek tekintünk még akkor is, ha mindkét esetben olyan szakmacsoportokról van szó, amelyek szomszédosak a skálán. Ezen az alapon úgy tekinthetjük, hogy a szakmacsoportok „maguktól” rendeződnek nagyobb kategóriákba. Ez a megfigyelés adta a társadalmi szakmablokkok ötletét.

Bár eredetileg 20 skálaalkotó kritériumot vizsgáltunk végig, és valamennyi között elég szoros korrelációt találtunk, e kritériumok egy részét végül figyelmen kívül hagytuk, mert nem lehetett logikailag függetlennek tekinteni őket egymástól. A legfontosabb rangsorok Spearman-féle korrelációs együtthatóit az 1. táblázat tartalmazza.

A család társadalmi helyzetének fontos mutatói szerint képzett szakmacsoport-rangsorok tehát nagyjából párhuzamosak voltak egymással. Más szóval: ha egy szakma az egyik szempontból a társadalmi hierarchiában alacsonyabban álló családok gyerekeit fogadta, akkor várható volt, hogy ezek a gyerekek más szempontból is alsóbb rétegekhez tartozó családokból származnak. Mivel pedig a rangsorok alapjául szolgáló skálák különböző értékeinek a társadalmi jelentésük is különböző, a skála egyes szakaszain csoportosuló szakmák sajátos jelentésű kategóriákat alkotnak.

A szakmacsoport-rangsorokból a következő társadalmi szakmablokkokat vettük le:

1. Szinte valamennyi foglalkozási és iskolázottsági rangsorban az utolsó helyekre kerültek a kohászati, az építőipari, a csőszerező, a mezőgazdasági gép-szerelő és a faipari szakmák tanulói. Ezek a közismerten „férfi” szakmák fizikailag megerőltető, kellemetlen fizikai körülmények között végezhető, de – mindezt kompenzálандó – viszonylag jól fizetett munkát nyújtottak. Tanulóik között az átlagosnál gyakoribb volt, hogy a szülők alacsony iskolázottságúak, szakképzetlenek, mezőgazdasági munkásként, segéd- vagy betanított munkás-

ként dolgoztak. Ezek a szakmák tehát igen gyakran az ipari szakmunkás rétegbe való belépés lehetőségét jelentették az alacsony foglalkozási és iskolázottsági rétegekből származó gyerekek számára. Mivel szinte kizárólag férfiakat foglalkoztattak, a szakmáknak ezt a társadalmi blokkját „belépő” férfi szakmáknak neveztük el.

1. táblázat

*Szakmacsoportok rangsorainak korrelációs együtthatói a rangsorolás szempontjai szerint (1974)**

	legalább szak- munkás apa %	aktív kereső anya %	apák iskolai végzettsége	anyák végzettsége	szakképzettség apa %
nem mezőg.-i fizikai apák %	.74	.62	.71	.66	.80
legalább szakm. apák %		.66	.93	.86	.96
aktív kereső anyák %			.64	.65	.66
apák isk. végzettség				.86	.93
anyák isk. végzettség					.86

* Az elemzésben 21 szakmacsoport szerepelt: bányász, kohász, csőszerelő, motorszerelő, forgácsoló, géplakatos, mezőgazdasági gépszerelő, szerkezeti lakatos, villamosipari, műszerész, vegyipari, faipari, nyomdász, textilipari, bőr- és cipőipari, ruhaipari, vegyes szolgáltatási, építőipari, élelmiszeripari, kereskedelmi és vendéglátóipari szakmák rangsorai (forrás: Csákó-Liskó 1979).

2. Szintén a rangsorok alján helyezkedtek el a bőr-, szőrme- és cipőipar, a textilipar, az élelmiszeripar, a ruhaipar és a vegyipar szakmái. Ezeket mindössze az különböztette meg az előző blokkban felsorolt szakmákról, hogy többségében nem férfi, hanem rosszul fizetett női munkaerőt foglalkoztattak, de ugyanúgy a társadalom alsó foglalkozási státusú és iskolázottságú rétegeiből szerezték az utánpótlásukat, mint amazok, ezért ezeket „belépő” női szakmáknak neveztük.

3. Minden rangsorban középtájt helyezkedtek el a géplakatos, a vas- és fém-szerkezeti lakatos és a gépi forgácsoló szakmák. Ezek a nagylétszámú⁵, zömmel férfi munkaerőt foglalkoztató, elsősorban nagyipari munkahelyen alkalmazott gépipari szakmák alkották a szakmunkásréteg magvát, és súlyuknál fogva nagymértékben meghatározták a szakmunkásság egész arculatát.

4. A gépipari szakmáknál valamivel magasabb helyet foglaltak el rangsorainkban a szolgáltatóipar, a vendéglátás és a kereskedelem tanulói. Ezek a *tercier ágazatot* képviselő, nagy százalékban női munkaerőt foglalkoztató, nem jól fizetett, de többnyire borraavalós szakmák a gépipariaknál valamivel magasabb iskolázottságú és foglalkozási státusú rétegekből szerezték utánpótlásukat. De ezen a szakmablokkon belül jóval nagyobb különbségek voltak a szakmák között, mint más szakmablokkokban. Ennek okát akkor egyrészt az ide sorolt szakmák változatosságában láttuk, vagyis abban, hogy egyaránt előfordultak közöttük nagy- és kisüzemi feltételek között végezhető, a piachoz különböző mértékben kapcsolódó szakmák, másrészt pedig abban, hogy a *tercier* szakmák egy része – például az élelmiszer-, a húsbolti és a vegyesbolti eladó – a „belépő” női szakmákhoz hasonló szerepet kezdett játszani. Várható volt a *tercier* blokk felbomlása és szakmáinak átcsoportosulása más társadalmi szakmablokkba.

5. Szinte valamennyi rangsorban az első helyeken találtuk a nyomdaipari, a műszeripari, a motorszerelő és a villamosipari szakmák tanulóit. Ezek az iparágak (a hagyományosan magas presztízsű nyomdászatot kivéve) századunk közepén indultak különösen rohamos fejlődésnek, a legmagasabb intellektuális felkészültséget igényelték a fizikai szakmák világában, és a legváltozatosabb, legerdekesebb munkát kínálták. Ahhoz, hogy közülük több kifejezetten „divat-szakmának” számított a hetvenes években, az is hozzájárult, hogy a többi szakmánál inkább nyújtottak lehetőséget szolgáltató jellegű javító-szerelő tevékenység végzésére, vagyis a fellendülő második gazdaságba való bekapcsolódásra. Tanulóik az átlagosnál magasabb iskolázottságú és foglalkozási kategóriájú szülőktől származtak, vagyis társadalmi szempontból egyértelműen „elit” szakmák voltak.

További rangsorok vizsgálata során azt találtuk, hogy az azonos társadalmi szakmablokkba tartozó szakmunkástanulók nemcsak társadalmi származásuk és mobilitási útjaik szerint hasonlítanak egymáshoz, hanem családjuk szerkezete és anyagi helyzete tekintetében is. Az anyagi helyzet különbségei azonban sehol sem váltak élessé, annak ellenére, hogy egyéb információk alapján sajátos életmódcsoportokat tudtunk megkülönböztetni.

Bár a szakmák társadalmi hierarchiája összekapcsolódott a társadalom rétegződésével, a réteghelyzet a hetvenes években sem jelölte ki egyértelműen, hogy milyen szakmát tanuljanak az egyes családok gyerekei. A társadalmi struktúra nagy csoportjai 1980 körül maguk is részben átfedték egymást: „egyes rétegek (például a szakmunkásság) kedvezőbb helyzetű alrétegei jobb társadalmi helyzetben vannak a felette levő réteg (például az egyszerű szellemi foglalkozásúak) leghátrányosabb helyzetű alrétegeinél” (Andorka 1990). 1974-ben azt láttuk, hogy valójában kevés olyan szakma volt, amelynek tanulói között nem lehetett mind a legalsó, mind a legfőbb foglalkozási vagy iskolázottsági rétegből származó, mind szegényesen, mind pedig viszonylagos jómódban élő

gyerekeket találni. A szakmák és a társadalmi szakmablokkok hierarchiájában lefelé vagy felfelé haladva a különböző háttérű tanulók aránya változott csupán, nem pedig a jelenléte.

A társadalmi szakmablokkokat húsz éven át senki sem vizsgálta azonos módszerrel. A nyolcvanas évek elején azonban több olyan kutatás folyt a társadalmi struktúra elemzésére, amely a szakmák rangsorára vonatkozóan is nyújtott ismereteket (Andorka 1982; Kolosi 1984; Manchin–Hauser 1986). Mivel sem maguk a szakmák, sem a szakmunkásképzés nem volt vizsgálat tárgya, ezeket az eredményeket most említjük először ebben az összefüggésben – azzal a megszorítással, hogy a szabatos összehasonlítás természetesen kizárt.⁶ Manchin és Hauser (1986) szerint⁷ a szakmák nagyobb csoportjai a következőképpen helyezkedtek el a kereset és az iskolázottság mutatói alapján képzett társadalmi státushierarchiában (0–100 fokú skálán):

2. táblázat

Néhány szakma társadalmi státusindexe

szakma	státusindex
motorszerelő, műszerész, ötvös szakm.	46,06
bányász szakmunkás	42,01
építőipari szakmunkás	40,00
vasas szakmunkás	39,63
állattenyésztő szakmunkás	39,50
közlekedési szakmunkás	39,04
kereskedelmi és vendéglátóipari szakm.	38,02
könnyű- és élelmiszeripari szakmunkás	36,49
kohász, vegyipari- és építőanyagipari szakm.	33,52
egyéb szakmunkás	33,11
textilipari szakmunkás	27,00

Ez a rangsor eléggé jelentősen eltér az általunk megállapított rangsoroktól, különösen a bányász, az építőipari, a kereskedelmi és a vendéglátóipari szakmák esetében. Ez elsősorban a kereset figyelembevételének, valamint a társadalmi származás figyelmen kívül hagyásának köszönhető. A társadalmi státus index abszolút mutatókat aggregál, a társadalmi szakmablokk viszont – a szülő és a gyerekgeneráció együttes figyelembevétele révén – a szakmákhoz való viszonyulást is tartalmazza, azaz a szakmák társadalmi jelentésének mutatója lehet. Az eltéréseket ezért úgy értelmezhetjük, hogy a magasabb kereset lehetősége önmagában nem elég vonzó a magasabb társadalmi rétegekbe tartozó családok gyerekei számára, a vele járó munka fizikai nehézsége ellenére is jelentős vonzerőt gyakorol viszont a szakképzetlen rétegek gyerekeire.

A kilencvenes évek szakmunkástanulói

A kilencvenes évekre „a szakmunkásképző iskolák az alacsonyan iskolázott szülők gyerekeinek iskoláiból a középrétegek iskoláivá léptek elő” (Liskó 1994). Az apák között a segéd- és betanított munkások aránya 49 százalékról 18 százalékra zsugorodott, és mindössze 2 százalékuk dolgozik a mezőgazdaságban a hetvenes évekbeli 23 százalékkal szemben. „A két nagy gazdasági szektor (a mezőgazdaság és az ipar – Cs. M.) közötti mobilitási funkció ellátása ezen az iskolatípuson keresztül ugyanúgy megszűnt, mint a vertikális mobilitás lehetősége.” (Liskó, 1994)⁸

3. táblázat

Demográfiai és rétegiellemzők átlagértékei szakmacsoportonként⁹ (1994)

ágazat	együtt- élők	test- vérek	apa isk.v.	anya isk.v.	apa fogl.	anya fogl.	jöv./fő/hó Ft	fogy. javak
kohász	4.27	1.73	2.69	2.56	2.53	2.60	6.85	52.38
gépész	4.12	1.30	3.36	3.36	3.41	3.40	9.55	63.67
villamosipar	3.90	1.27	3.66	3.64	3.80	3.77	11.30	67.21
műszeripar	3.93	1.22	3.93	3.78	3.22	4.59	7.13	67.86
ép.-anyagipar	3.67	.89	4.56	4.33	3.89	5.11	8.86	58.73
vegyipar	4.53	1.87	2.85	2.27	2.73	2.53	7.25	50.95
faipar	4.08	1.23	3.32	3.54	3.68	3.69	7.95	65.85
nyomdászat	4.73	1.91	3.75	3.78	4.18	4.27	11.13	75.32
textilipar	4.59	2.00	3.13	2.54	2.50	2.54	4.99	53.06
bőr-cipő	4.18	1.56	3.16	2.86	2.74	3.13	7.70	56.41
ruhaipar	4.35	1.59	3.09	3.03	2.91	2.98	6.62	58.42
szolg.ipar	4.08	1.21	3.66	3.53	3.58	3.88	8.82	63.37
építőipar	4.26	1.49	3.15	3.21	3.07	3.07	8.91	61.02
élelmiszeripar	4.29	1.55	3.16	3.07	3.28	3.29	7.55	59.64
kereskedelem	4.13	1.23	3.27	3.38	3.67	3.75	8.76	65.69
vendéglátás	4.12	1.19	3.99	3.72	3.89	4.17	13.01	71.68
száll. és hírk.	3.90	1.21	3.68	3.83	3.28	4.10	9.04	65.27

statistikák a vizsgált változó és a szakmacsoportok kapcsolatáról

min.	3.67	0.89	2.69	2.27	2.50	2.53	4.99	50.95
max.	4.73	2.00	4.56	4.33	4.18	5.11	13.01	75.32
F	1.56	3.32	4.88	5.23	3.18	4.48	3.52	6.84
p	0.06	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
eta	0.13	0.18	0.23	0.23	0.18	0.21	0.23	0.26

Ezeket a megállapításokat az 1993/94. tanévben felvett adatok alapján fogalmaztuk meg. Annyit máris jeleznek, hogy nem szerkeszthetünk pontosan ugyanúgy szakmablokkokat, ahogyan húsz éve tettük, hiszen például a mezőgazdaságban dolgozó apák aránya vagy az aktív kereső anyák aránya ma már

nem tesz különbséget a szakmacsoportok között.¹⁰ Ha azonban megtartjuk azt az elvet, hogy a tanulók családjának legfontosabb társadalmi jellemzőit vesszük alapul, akkor ma is megvizsgálhatjuk a szakmacsoportok kapcsolatát a két szülő iskolázottságával és foglalkozásával, a család egy főre jutó havi jövedelmének becsült értékével és a fogyasztási javakkal való ellátottsággal, sőt a család nagyságával és a testvérek számával is (lásd 3. táblázat).¹¹

Látható, hogy a szakmacsoportok egy kivétellel erősen szignifikáns összefüggést mutatnak a rangsoroló kritériumként szóba jövő változókkal.¹² Egyedül az együtt élők számával való kapcsolatuk nem éri el a szokásos 95 százalékos szignifikancia szintet. Maga az összefüggés azonban mindenütt inkább gyenge, az iskolázottsági mutatókkal és az anyagi helyzet jellemzőivel kissé erősebb, a szülők foglalkozási rétegének mutatójával kissé gyengébb. Ezt fejezi ki az a szabad szemmel is látható tény, hogy a szakmacsoport-átlagok szoros szélső értékek között szóródnak (lásd a külön kiemelt minimum és maximum értékeket).

Azt tehát máris megállapíthatjuk, hogy a tanulók társadalmi rétegmutatóinak eloszlása ma is jellemzően eltér szakmacsoportonként. Ha az adatokból képzett rangsorok táblázatát elkészítjük, jobban látható, mennyire párhuzamosak a mai skálák a húsz évvel ezelőtt meglehetősen együtt járó skálákhoz képest (lásd 4. táblázat).

Valamelyes együttjárás azonnal látható a rangsorok között. Mindegyik durván két részre oszlik – a kétjegyű számok nagyjából ugyanabban a sávban (jobbra a táblázat alsó felében) láthatók –, de csaknem minden szakmacsoportban szemet szúr egy-két „rendellenesség”. A hat skála összesítésében harmadik helyen álló¹³ építőanyag-ipari tanulók családjai az ellátottság szempontjából csak a 12. helyen vannak. A műszerésztanulók átlagosan ötödik helyezése jobb is lehetne, ha az apák foglalkozási kategóriája magasabb lenne, és ezzel együtt az egy főre jutó jövedelem is nőne.

Ezek a különös „kisiklások” olyan feltevéseket sugallnak, amelyeket részletesebb vizsgálat ellenőrizhet. Így, mivel a műszeriparban és a szállítás és hírközlés szakmái esetében is azt látjuk, hogy az apák átlagos foglalkozási rangja elmarad az anyákétól, feltehető, hogy ezekben a családokban a szakmunkás, sőt szakképzetlen apák mellett nem fizikai alkalmazott anyákat találunk, és a tanulók számára szakmájuk egyúttal a család „férfi ágának” felzárkózását vagy az elit szakmák szintjén való stabilizálását is jelenti. (A 3. táblázat adatai alátámasztják ezeket a feltevéseket.)

4. táblázat

A szakmacsoportok rangsorai tanulók családjának demográfiai, iskolázottsági, foglalkozási és fogyasztási mutatói szerint

	demográfia		végzettség		foglalkozás		fogyasztás		mutatók	
	együtt- élők	testv. száma	apa isk.végz.	anya	apa foglalk.	anya	jöv. /fő	ellá- tottság	átlag- pont	rang- hely
vendéglátás	8	2	2	5	2	4	1	2	2,67	1
nyomdász	17	16	4	4	1	3	3	1	2,67	2
ép.-anyagipar	1	1	1	1	3	1	7	12	4,17	3
villamosipar	3	8	6	6	4	7	2	3	4,67	4
műszeripar	4	5	3	3	11	2	14	4	6,17	5
száll.-hírk.	2	4	5	2	10	5	5	7	5,67	6
faipar	6	6	9	7	5	9	10	5	7,50	7
szolg.ipar	5	3	7	8	7	6	8	9	7,50	8
gépész	7	9	8	10	8	10	4	8	8,00	9
kereskedelem	9	7	10	9	6	8	9	6	8,00	10
építőipar	11	10	13	11	12	13	6	10	10,83	11
élelmiszeripar	13	11	11	12	9	11	12	11	11,00	12
bőr-cipő	10	12	12	14	14	12	11	14	12,63	13
ruhaipar	14	13	15	13	13	14	16	13	14,00	14
kohász	12	14	17	15	16	15	15	16	15,67	15
textilipar	16	17	14	16	17	16	17	15	15,83	16
vegyipar	15	15	16	17	15	17	13	17	15,83	17

Társadalmi szakmablokkok a kilencvenes években

A szakmacsoport-rangsorok párhuzamossága alapján (lásd 5. táblázat) már kijelenthetjük, hogy a szakmáknak, illetve szakmacsoportoknak feltehetően ma is van funkciójuk a társadalmi struktúra (rétegződés) újratermelésében.

Ezek az összefüggések azonban ma gyengébbek, mint húsz évvel ezelőtt (vö. az 1. és az 5. táblázatban látható együttthatókat). Akkor a hat kritérium alapján szerkesztett rangsorok között a legalacsonyabb korrelációs együtttható $r_s=0,62$ volt, és a tizenöt együtttható közül hatnak az értéke magasabb volt 0,85-nél. Most nem tudunk olyan kritérium-változókat találni, hogy akár csak egyetlen esetben is r_s 0,85 legyen. A szakmacsoportoknak a két szülő iskolai végzettsége szerint képzett rangsorai között van a legszorosabb kapcsolat, és ez $r_s=0,75$ erősségű. Ugyanakkor a család egy főre jutó havi jövedelme annyira kevésbé függ az anyától, hogy mind az anya iskolázottsága, mind a foglalkozása szerint képzett szakmacsoport-rangsorok csak $r_s,40$ szinten korrelálnak a jövedelem/fő szerinti rangsorral.

Mégis, a rangsorok párhuzamossága, a szakmacsoportok közötti távolságok egyenetlenségei alapján úgy vélem, hogy a társadalmi szakmablokk továbbra is használható fogalom a szakmák és a társadalmi struktúra kapcsolatának leírá-

sára. Magukat a társadalmi szakmablokkokat azonban újra meg kell határozni a kilencvenes években gyűjtött adatokból.

5. táblázat

Szakmacsoportok rangsorainak rangkorrelációs együtthatói (1994)

	anya isk. végzetts.	apa fog- lalkozása	anya fog- lalkozása	jöv. fő/hó	fogy. javak
apa iskolai végzettsége	.75	.55	.45	.43	.50
anya iskolai végzettsége		.52	.70	.39	.51
apa foglalkozása			.54	.53	.55
anya foglalkozása				.37	.50
jövedelem/fő/hó					.45

A meghatározás során elsősorban a legkeményebb rétegtképző jegyek – a szülők iskolázottsági és szakképzettségi, valamint foglalkozási szintje – szerinti rangsorokra támaszkodtunk. Az így nyert blokkokat diszkriminancia-analízissel ellenőriztük: a kritériumváltozók segítségével megpróbáltuk besorolni az eseteket a megfelelő blokkokba. Ezután ugyanezzel a módszerrel kipróbáltuk, hogy a további közvetlen és közvetett rétegmutatók bevezetése megkönnyíti-e a besorolást, azaz a kialakított társadalmi szakmablokkok szignifikánsan különböznek-e a fogyasztási és demográfiai mutatók szerint.

A társadalmi szakmablokkok szerkesztése során felhasználtuk a szülők szakképzettségét is, ami szignifikáns kapcsolatot mutatott a szakmacsoportokkal. A szakmaöröklést azonban nem vettük figyelembe. A család háromgenerációs szakmai hagyománya szignifikáns kapcsolatot mutat ugyan a társadalmi szakmablokkokkal ($\chi^2=22,2282$; $df=4$; $p=0,00018$),¹⁴ az összefüggés azonban olyan gyenge ($C=0,11146$), hogy ha ezt a tényezőt megpróbáljuk felhasználni az egyes tanulók társadalmi szakmablokkjának azonosításában, nem növeli a sikeresen besorolt esetek számát. Első generációs szakmunkások persze a „belepő” blokkban fordulnak elő a legnagyobb arányban (33,0%) és az „elit” szakmákban a legritkábban (9,3%). A harmadik generációsok előfordulása azonban ennél jóval kiegyenlítettebb (17,9, illetve 24,7%), ami eléggé érthetővé teszi az összefüggés gyengeségét.

Az eredmények összefoglalására a 6. táblázatban egymás mellé állítjuk a társadalmi szakmablokkok 1974-es és 1994-es képét.

6. táblázat

A társadalmi szakmablokkok 1974-ben és 1994-ben

		1974	1994	
B	F	kohászat	kohászat	B
	É	építőipar	vegyipar	E
E	R	csőszerelő	textilipar	L
	F	mezőg. gépszerelő	bőr- és cipőipar	É
L	I	faipar		P
				Ó
É	N	vegyipar		
		textilipar	ruhaipar	Z
P	Ó	élelmiszeripar	élelmiszeripar	
		bőr- és cipőipar	építőipar	
Ó	I	ruhaipar	kereskedelem	Ö
G		gépi forgácsoló	faipar	
É		szerkezeti lakatos	szállítás és hírközlés	M
P		géplakatos	villamosipar	
TER-		szolgáltatóipar		
CI-		kereskedelem		
ER		vendéglátás	nyomdász	
			műszeripar	E
E		villamosipar	szolgáltatóipar	L
L		műszeripar	vendéglátás	I
I		nyomdaipar	építőanyag-ipar	T
T		motorszerelő		

1. Az jól látható a bemutatott rangsorokból is, hogy a szakmáknak egy kisebb csoportja továbbra is betölti a korábban „belépő” szakmáknak nevezett csoport mobilitási funkcióját. A kohászat, a vegyipar, a textilipar, a bőr- és cipőipar még ma is nagyobb arányban (30–52%-ban) fogadja a szakképzetlen munkások gyerekeit, mint a szakképzettekét (42–11%). Mivel leginkább ez különbözteti meg őket a többi szakmától, továbbra is a „belépő” (férfi és női) szakmák társadalmi blokkjának nevezhetjük őket.

Diszkriminancia-analízissel a szülők iskolai és szakképzettsége, valamint foglalkozási státusa 67,4 százalékban meghatározza, hogy ki tartozik ebbe a társadalmi szakmablokkba.

7. táblázat

A tanulók társadalmi szakmablokkokba sorolása a szülők iskolai és szakképzettsége, valamint foglalkozása alapján

tényleges csoport	esetek száma	rekonstruált csoportok		
		1: „belépő”	2: „zöm”	3: „elit”
1. csoport: belépő	112	61 54,5%	37 33,0%	14 12,5%
2. csoport: zöm	1505	399 26,5%	742 49,3%	364 24,2%
3. csoport: elit	150	20 13,3%	46 30,7%	84 56,0%

A diszkriminancia-elemzéssel helyesen besorolt esetek aránya: 50,20 százalék.

2. A szakmák zöme már jóval kevésbé azonosítható ezen a módon. A szakképzetlen szülők aránya 10 és 25 százalék között van, ami abszolút értékben éppúgy tekinthető nagyinak, mint kicsinek, de mindenképpen kisebb, mint a szakképzetteké. A diszkriminancia-elemzés az eseteknek alig a felét sorolja be sikeresen. A feltételezett társadalmi szakmablokk homogenitását ellenőrzendő megpróbáltuk ezeket a szakmákat a nem fizikai foglalkozású (általában irodai alkalmazott) szülők aránya szerint két csoportra osztani. Míg a ruhaipari, élelmiszeripari, építőipari és gépipari szakmákban ez általában 1/3 alatt marad, addig a villamosipari, faipari, kereskedelmi, valamint szállítási és hírközlési szakmákban 1/3 fölött van. De két blokkot feltételezve a diszkriminancia-elemzés még kevésbé volt képes besorolni az egyes eseteket. Ezért valószínűleg helyesebb egyetlen nagy blokkot feltételezni, és arra hagyatkozni, hogy a szakmák zömét csoportosító társadalmi szakmablokkban olyan különbségek láthatók, amelyek viszonylag rövid idő alatt fontossá (blokkalkotóvá) válhatnak.

A ruhaipar, az élelmiszeripar, az építőipar szakmai húsz évvel ezelőtt még „belépő” szakmának számítottak, ma a középső szakmablokkban találjuk őket. Ennek kétféle jelentése lehet. Jelentheti azt, hogy ezek a szakmák megszilárdították a helyzetüket: ma eléggé jónak számítanak ahhoz, hogy a szakképzettséggel rendelkező szülők gyerekei már kevesebb helyet hagyjanak bennük a szakképzetlenek gyerekeinek.¹⁵ De jelentheti azt is, hogy miközben a szakképzett népesség aránya megnőtt, a szakmunkásképzőben oktató szakmák világa beszűkült, és a szakképzetlen családok ma már a valamikori „belépő” szakmákba is kevésbé tudják bejuttatni a gyerekeiket. Csak további elemzések adhatnak választ arra a kérdésre, hogy melyik értelmezés pontosabb: a szakmák értékelődtek-e föl vagy a szakmunkások értékelődtek le.

3. Figyelemre méltó tény, hogy a szakmacsoportok rangsorának élén ma egyesén állnak az ipar és a szolgáltatás, a szekunder és a terciér szektor szakmai. A terciér szakmák mutatóinak nagyobb szóródására már a hetvenes években is felhívtuk a figyelmet, és jeleztük, hogy a terciér szakmák társadalmi blokkjának

felbomlása várható. Úgy tűnik, hogy ez azóta bekövetkezett, ha nem is pontosan úgy, ahogyan vártuk. A vendéglátás mint a legpiacképesebb szakmák csoportja az élre került ugyan, de a kereskedelem nem csúszott le a „belépő” szakmablokkba, hanem megkapaszkodott a szakmák derékhadában, és ma ugyanannak a társadalmi rétegnek a lányait fogadja, amelynek fiai a gépipari szakmákban tanulnak. Ez persze így is a kereskedelmi szakmák egyértelmű süllyedését jelenti, mivel húsz évvel ezelőtt nemcsak átlagos helyük volt valamivel magasabb a gépiparénál, hanem mutatóik szakmacsoporton belüli szórása is nagyobb volt, vagyis fel lehetett tételezni közöttük egy számottevő, átlagon felüli csoportot. Mára a belső szórások is kiegyenlítődték (mégpedig valamennyi mutatónál), amiből arra következtethetünk, hogy a két szakmacsoport társadalmi funkciója nagyjából azonos, csak éppen különmemű fiatalok számára.

A rangsorok élén látszik leginkább annak a hatása, hogy a társadalmi struktúra dimenziói a nyolcvanas évek Magyarországon a gazdasági változások következtében széttartóvá váltak.¹⁶ Ez a folyamat a szakmák jelentését is átalakította, pontosabban felerősítette azokat a folyamatokat, amelyek már a hetvenes években is megkülönböztették a második gazdaságban felhasználható – még korábban: „fusizásra” alkalmas – szakmákat azoktól, amelyek csak nagy szervezetekben művelhetők. Ha a szülők foglalkozását nem egy hozzárendelt pontszám, hanem az egyes konkrét kategóriák előfordulási aránya alapján tesszük rangsorolási kritériummá, akkor az eddigi rangsorok élén a nyomdász szakmák egyértelműen különválnak a vendéglátás, a szolgáltatóipar, a műszeripar és az építőanyag-ipar szakmáitól: vállalkozó szülők egyáltalán nem adják nyomdai szakmára a gyerekeiket, viszont kiemelkedő arányban (13–50%) küldik a többi felsorolt szakmacsoportba.¹⁷ Az „elit” szakmablokk tehát szintén kettőszlik: az ipari elitet a nyomdászok képviselik, a többiek a mozgékonyabb, piacorientált szakmunkáselitet alkotják.¹⁸

E kettősség ellenére a diszkriminancia-analízis elég jól azonosítja az „elit” szakmák blokkjába tartozó tanulókat (56,0%). A „zöm” felső szakmáitól való elhatárolás nehézségét az jelzi, hogy csaknem egyharmadukat viszont a „zömbe” tartozóként osztályozza. Ilyen határeset a villamosipari szakmák csoportja, amely átlagos rangpontszámában ugyan alig marad el a nyomdászok mögött, de a szakmunkás szülők aránya itt ma jóval kisebb, és így e szakmák társadalmi jelentésében fontosabb az ipari szakmunkában való megkapaszkodás vagy a szakmunkás réteghelyzet stabilizálása, mint a nyomdászok között. Ez indokolja, hogy ezeket a szakmákat a nyomdászoktól elválasztva ma már csak a „zöm” társadalmi szakmablokkjába soroljuk, míg a nyomdász szakmákat továbbra is az ipari szakmunkásság elitjeként tartjuk számon.

A műszerész szakmák megőrizték elithelyzetüket, amelyet már a hetvenes években is megállapítottunk. Sajnos, egyelőre nem tudtuk elemezni az akkor elitszakmának számító autószerelő szakma helyzetét, mert ma ez a szakmacso-

port a statisztikában nem önállóan, hanem csak a gépipar részeként szerepel, így a mintavételnél nem tudtunk tekintettel lenni rá.

A társadalmi szakmablokkok egyéb jellemzői

Vajon mennyire függenek össze ezek a szakmablokkok a szakmunkástanulók egyéb társadalmi jellemzőivel? Érdemes ezeket az összefüggéseket megvizsgálni, hiszen a szakmacsoportokkal az összes vizsgált változó szignifikáns összefüggést mutatott. Ha most bevonjuk őket a diszkriminancia-elemzésbe, akkor annak magyarázó ereje annyira megnő, hogy az eseteknek több mint a felét helyesen sorolja be. A bizonytalanság így is a szakmák „zömnének” társadalmi blokkjából származik: az ide sorolt szakmák tanulóinak a szakmamobilitási, fogyasztási és demográfiai jellemzők figyelembevételével is csak 45,4 százalékát tudjuk sikeresen besorolni, miközben a „belépő” szakmák blokkjába tartozó esetek 62,3 százalékban, az „elit” szakmák blokkjába tartozók pedig 57,8 százalékban azonosíthatók.

A családok tartós fogyasztási javakkal való ellátottságának indexe gyengén ($\eta^2=0,1951$) kapcsolódik a társadalmi szakmablokkokhoz (lásd 8. táblázat). A kapcsolat a várt tendenciát mutatja: a „belépő” szakmák tanulói a „zömnél” gyengébben ellátott családokból jönnek, az „elit” szakmák tanulói pedig a jobban ellátottakból. Természetesen részletesebb vizsgálatot igényel, hogy a mennyiségi különbségek mögött milyen életmódbeli különbségek húzódnak meg. (Ezekről az első megközelítést lásd Liskó 1994.)

A demográfiai mutatók közül az együtt élők száma már a szakmacsoportokkal sem mutatott szignifikáns kapcsolatot; összefüggése a szakmablokkokkal még kevésbé valószínű. Igen gyenge, bár szignifikáns kapcsolat van a társadalmi szakmablokkok és a családok épsége között ($C=0,09$; $\chi^2=14,1541$; $df=4$; $p=0,0068$). A sérült családok mind a „belépő”, mind az „elit” szakmák tanulóinak hátterében valamivel gyakrabban fordulnak elő, mint az átlagtól kissé elmaradó „zömnél”. (Húsz évvel ezelőtt ilyen tendenciát csak az elit szakmáknál találtunk: a szakmunkásságba való belépéshez stabil családi háttérre volt szükség.) A szülők válásának gyakoriságában sokkal kisebb a különbség, mint az elhalt szülőkében. A testvérek száma szintén szignifikánsan eltérő az egyes társadalmi szakmablokkokban: a „belépő” blokkban lényegesen magasabb (1,76), az „elit” blokkban valamivel alacsonyabb (1,23) az átlagnál (1,37).

8. táblázat

Az ellátottság index és a társadalmi szakmablokkok kapcsolata

csoport	összeg	átlag	szórás	eset
teljes minta	111542.8572	63.1613	15.8659	1766
„belépő”	6021.4286	53.7628	16.2701	112
„zöm”	95021.4286	63.1791	15.5933	1504
„elit”	10500.0000	70.0000	14.7805	150

variancia-elemzés				
forrás	négyszetösszeg	D.F.	F	p
csoportok között	16908.9078	2	34.8750	0.0000
csoporton belül	427388.9405	1763		
Eta = 0.1951		Eta ² = 0.0381		

A legfontosabb demográfiai összefüggés azonban a társadalmi szakmablokkok és a tanulók neme között van. Ez nyilvánvalóan összefügg a szakmák hagyományos „női”, illetve „férfi” jellegével. Mivel azonban mindkét féle szakma egyaránt belekerült a „belépő” blokkba, csakúgy, mint a „zöm” szakmái közé, az összefüggés erőssége meglepő (lásd 9. táblázat).

Míg a szakmák túlnyomó többségében a nemek aránya durván 7:3 a fiúk javára, addig a „belépő” szakmákban az arány csaknem megfordul. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a hagyományosan „női” szakmákat (textil- és ruhaipar) a „belépő” szakmák blokkjában találjuk – ez a hetvenes években is így volt. A lányok nagy aránya azt is jelenti, hogy a kilencvenes évek „belépő” szakmái tovább „nőiesedtek”. A társadalmi mobilitás szempontjából ez tovább vizsgálható kérdés, hiszen az adatok egyaránt jelenthetik azt, hogy a lányok a fiúknál kevésbé szorulnak ki a szakmatanulásból, mint azt, hogy a fiúk még a szakképzetlen családokban is nagyobb társadalmi szabadsággal rendelkeznek a szakmaválasztásban a lányoknál, és úgy eloszlának a „belépő” blokk és a „zöm” szakmái között, hogy a társadalmi szakmablokk eléggé durva eszközével nem tudjuk kimutatni őket.

Mindenesetre tény, hogy ha a tanulók nemét bevonjuk a diszkriminancia-elemzés változói közé, akkor az eseteknek már 54,3 százalékát be tudjuk sorolni a megfelelő szakmablokkba, ami a legsikeresebb osztályozási próbálkozásunk valamennyi között. A nem szerepe tehát erőteljesen megnőtt – legalábbis a szakmunkásságot illetően – a társadalmi struktúrába való betagozódás folyamatában: a szakmunka világán belül a nők társadalmi hátrányának fokozódására utaló jeleket látunk, de lehet, hogy e látszat mögött bonyolultabb valóság húzódik meg.

9. táblázat

A tanulók nemenkénti eloszlása a társadalmi szakmablokkokban

	eset- sor %	nem		sorösszeg
		fiú	lány	
társadalmi szakmablokk		42	70	112
„belépő”		37.5	62.5	6.4
		1081	420	1501
„zöm”		72.0	28.0	85.1
		109	41	150
„elit”		72.7	27.3	8.5
	oszlop	1232	531	1763
	összeg	69.9	30.1	100.0
Chi-négyzet	érték	DF	p	
Pearson	59.60715	2	0.00000	
kontingencia együtttható	0.18084		0.00000	
hiányzó esetek száma: 4				

A szakmunka világának további változására utal az a gyenge, de szignifikáns és időbeliként is értelmezhető összefüggés, hogy a megállapított társadalmi szakmablokkok aránya a képzésben részt vevő évfolyamokon nem egyforma ($\chi^2=16,3328$; $df=4$; $p=0,0121$; $C=0,0961$). A „zöm” szakmai és az „elit” szakmák nagyjából harmadolódnak az évfolyamok között, addig a „belépő” szakmák blokkjában az elsősök csak negyedrészt teszik ki az összes tanulónak, a harmadikosok pedig 40 százaléknál is többet. Ennek fő oka természetesen az, hogy a nagyipar válsága és a struktúraváltás gazdasági kényszere elsősorban azokat a szakmákat sújtotta, amelyek hagyományosan ebbe a társadalmi szakmablokkba tartoztak. Az a tény, hogy mintánkban az elsősök aránya alacsony, azt tükrözi, hogy a szakképzési intézmények – ha lassan is – 1993-ra már észlelték a munkaerőpiac jelzéseit, és végre csökkentették a felvételt ezekbe a szakmákba. E helyütt azonban az a vonatkozás fontos, hogy ezek a szakmák eddig „belépő” funkciót tölthettek be a társadalmi mobilitásban a szakképzetlen munka és a szakképzett munka világa között, és adataink szerint most is ezek töltik be ezt a funkciót. Ha pedig szűkülőben vannak, akkor logikus kérdés, hogy maga a „belépő” funkció, vagyis a szakmunkássághoz vezető út is szűkül-e, avagy csak másfelé kanyarodik. Ez a kérdés túlmutat a szakmunkásképző iskolákon, a szakmunka és az egész szakképzési rendszer közötti összefüggés elemzését igényli.

A diszkriminancia-elemzés általános tanulságai

Az a tény, hogy a diszkriminancia-elemzés a tanulóknak csak a felét sorolta be származási adataik alapján a megfelelő társadalmi szakmablokkba, alaposabb megfontolásra késztet. Vajon nem azt jelenti-e, hogy a társadalmi szakmablokk fogalma mégsem fejez ki semmit a szakmák mobilitási szerepéből? Az osztályozási eredmények feltűnően „illelmesen” oszlanak el: a relatív gyakoriság a fő átló két végén kicsivel nagyobb $1/2$ -nél, hogy tőle távolodva $1/3$ -ra, majd $1/8$ -ra csökkenjen, a középső sorban pedig lényegében szimmetrikusan $1/4 - 1/2 - 1/4$ található. Csakhogy a szakmacsoportok rangsorai mégiscsak megalapozták ezeket a szakmablokkokat, és azt is láttuk, hogy ha több szakmablokkra próbáljuk bontani mintánkat, akkor a besorolás még kevésbé sikeres. Ennek az az oka, hogy a diszkriminancia-elemzésben használt kritériumváltozóknak, azaz a tanulók társadalmi származását kifejező változóknak a szakmacsoportokon belül igen nagy a szórása a szakmacsoportok közötti szóráshoz képest.

Az eredményt ezért leginkább úgy értelmezhetjük, hogy a szakmák hierarchiája összekapcsolódik ugyan a társadalmi rétegződéssel, de csak gyengén. A család réteghelyzete *általában* csak kevésbé hat arra, hogy milyen szakmát fog tanulni a gyerek. Ez nem zárja ki azt, hogy *különös* társadalmi helyzeteknek erősebb hatásuk legyen: ez fejeződik ki abban, hogy a „zöm”-öt az elemzés kisebb biztonsággal azonosítja, mint akár az „elit”, akár a „belépő” szakmák blokkját.

Az is kitűnik, hogy az anyának nagyobb szerepe van a gyerek pályájának meghatározásában, mint az apának, és hogy a két szülő hatása nem ugyanolyan természetű. A legerősebb az anya kulturális (iskolázottsági) jellemzőinek a hatása, míg az apa részéről előbb a foglalkozás szintje lép be magyarázó tényezőként, s csak azután az, hogy van-e felsőfokú végzettsége (lásd a 10. táblázat).

10. táblázat

A szülők iskolázottsági és foglalkozási változói a társadalmi szakmablokkokat magyarázó erejük sorrendjében (1994)

lépés	változó	bevont vált.	Wilks' Lambda	szign. p	maradék variancia
1	ANYA ISK.= GIMN.	1	.98247	0.0000	2.84177
2	ANYA ISK.= MAX 8	2	.96747	0.0000	2.74142
3	ANYA ISK.= SZMKÉPZŐ	3	.95655	0.0000	2.65060
4	ANYA FOGL.= ÖNÁLLÓ	4	.94988	0.0000	2.60392
5	ANYA FOGL.= NEMFIZ	5	.94122	0.0000	2.54762
6	APA FOGL.= VEZETŐ	6	.93552	0.0000	2.51005
7	APA FOGL.= SZAKMUNK	7	.92732	0.0000	2.47801
8	APA ISK.= FELSŐFOKÚ	8	.92242	0.0000	2.44874
9	APA FOGL.= ÖNÁLLÓ	9	.91694	0.0000	2.42054
10	ANYA FOGL.= ÉRTELMI	10	.91362	0.0000	2.40186
11	APA FOGL.= MNÉLKÜLI	11	.91151	0.0000	2.38897
12	APA ISK.= GIMN+SZMA	12	.90785	0.0000	2.37682
13	ANYA ISK.= GIMN+SZMA	13	.90403	0.0000	2.36453
14	APA FOGL.= ÉRTELMI	14	.90132	0.0000	2.35466
15	ANYA FOGL.= MNÉLKÜLI	15	.89990	0.0000	2.34521
16	APA FOGL.= SZAKKÉPLEN	16	.89797	0.0000	2.33680
17	APA ISK.= SZMKÉPZŐ	17	.89685	0.0000	2.33301
18	APA ISK.= SZAKKÖZÉPI	18	.89573	0.0000	2.32938

Mivel a szakmacsoport-rangsorok alapján képzett társadalmi szakmablokkok és a stratifikáció közötti kapcsolat viszonylagos gyengesége csak a diszkriminancia-elemzés révén derült ki, felmerül a kérdés, hogy húsz évvel ezelőtt csak azért nem tűnt-e fel nekünk, mert nem álltak rendelkezésünkre ilyen erős elemző eszközök, vagy akkor még erősebb volt ez a kapcsolat. Ezért utólag az 1974-es adatokon is elvégeztük a diszkriminancia-elemzést.¹⁹ (Az osztályozás eredményeit lásd a 11. táblázatban.)

Megállapítható, hogy a szakmák és a társadalmi rétegek közötti kapcsolatot a hetvenes években sem volt erősebb,²⁰ bár a szakmák világa belül tagoltabb volt. Ez a tagoltság azonban nem korlátozta, inkább lehetővé tette a társadalmi mobilitást.

A társadalmi szakmablokkok közül csak a „belépő” szakmák tanulóit sikerült nagyobb arányban azonosítani. Feltűnő, hogy az „elit” kivételével valamennyi társadalmi szakmablokkban a tanulók abszolút vagy legalább relatív többsége olyan rétegből származott, amelynek alapján „belépőnek” is lehetett volna tekinteni. Még az elitszakmák tanulóinak is egyharmad része jött ilyen helyzetből. Ez utólag ismét megerősíti azt az akkori megállapításunkat, hogy a szakmunkásképző intézetek lényegében új, zömében elsőgenerációs szakmunkásságot hoztak létre.

11. táblázat

A társadalmi szakmablokkok rekonstruálása diszkriminancia-elemzéssel a tanulók neme, valamint szüleik iskolai végzettsége és foglalkozása alapján (1974)

társadalmi szakmablokkok	esetek száma	diszkrim.-elemzéssel rekonstruált besorolás				
		1	2	3	4	5
1. „belépő” férfi	451	246 54,5%	0 0,0%	113 25,1%	2 0,4%	90 20,0%
2. „belépő” női	362	42 11,6%	234 64,6%	26 7,2%	36 9,9%	24 6,6%
3. gépipari	525	190 36,2%	21 4,0%	170 32,4%	5 1,0%	139 26,5%
4. szolgáltató	381	42 11,0%	166 43,6%	39 10,2%	66 17,3%	68 17,8%
5. „elit”	438	120 27,4%	26 5,9%	109 24,9%	8 1,8%	175 40,0%
besorolatlan esetek	20	17 85,0%	2 10,0%	0 0,0%	0 0,0%	1 5,0%

A helyesen besorolt esetek aránya: 41,31 százalék.

A tercier szakmablokkot a diszkriminancia-elemzés nem tudja kimutatni: tanulóinak egyötödét sem ismeri fel ide tartozónak, viszont több mint felét a „belépő” női, illetve a „belépő” férfi szakmákba sorolja. Így az a megállapítás is megerősítést nyer, hogy a tercier szakmák jelentős része (elsősorban a sok lányt fogadó szakmák) kezdett „belépő” szakmaként funkcionálni.

Ha itt is megnézzük, hogy milyen sorrendben kerülnek be a hierarchikus elemzésbe az egyes kritériumváltozók, azt találjuk, hogy a hetvenes években a szakmát tanuló gyerek szakmablokk-besorolását²¹ meghatározó tényezők között a nem után – ami a szakmák világában mindmáig a legdöntőbb tényező – erősségben nem az anya és nem a kulturális tényezők következtek, mint manapság, hanem az, hogy érettségizett-e az apa és dolgozik-e az anya. Ez azt sejteti, hogy a család életformája volt a legnagyobb hatással a gyerek útjára.²²

Mindezek a tapasztalatok nem arra indítanak, hogy vessük el a társadalmi szakmablokk fogalmát, hanem arra, hogy értelmezzük pontosabban. Az egyes tanulók besorolásának nehézsége egyértelműen magából a fogalomból következik: ez a fogalom eltekint az egyes szakmák, sőt szakmacsoportok tanulóinak különbözőségétől (vagyis a belső szórástól) és a nem létező „átlagos” géplaka-

tossal, „átlagos” fodrásszal, „átlagos” szobafestővel stb. helyettesíti őket. Ily módon a szakmákat (szakmacsoportokat) jellemzi, nem közvetlenül a tanulói utakat. A diszkriminancia-elemzés besorolási nehézsége azonban nagy belső szórásra utal, vagyis azt jelzi, hogy a társadalmi szakmablokkok belül nagyon változatosak. A társadalmi stratifikációval a hetvenes években is gyenge volt a szakmák kapcsolata és az is maradt.²³ Az azonban kétségtelen, hogy a társadalmi szakmablokkok száma csökkent, a szakmunkásképzésben oktatott szakmák rangsorában lényegében már csak alsókat, középsőket és felsőket lehet megkülönböztetni, s ezek közül is a középsők súlya messze a legnagyobb. Ez azt sejteti, hogy e szakmák különbségeinek társadalmi jelentősége ma kisebb, mint a hetvenes években volt. Mivel azonban a szakmák jelentős részét ma már nem ezek az intézmények tanítják, általános kijelentést csak olyan kutatás alapján lehet tenni a szakmák társadalmi jelentésének változásáról, amely nem egyetlen oktatási intézménytípushoz kötődik, hanem a szakmák világának egészére kiterjed.

Összefoglalás

A szakmunkástanulók társadalmi származásáról és szakmájáról gyűjtött újabb adatok alapján megállapítható, hogy a szakmunkásképzésben oktatott szakmák társadalmi jelentése az utóbbi két évtizedben megváltozott, és továbbra is változóban van. E jelentésüknek továbbra is egyik fontos mutatójaként használható a társadalmi szakmablokk fogalma, amely a szakmáknak a társadalmi rétegződéssel való kapcsolatát fejezi ki.

A szakképzettek arányának országos növekedése nyomán a szakmunkástanulók többsége ma már szakképzettséggel rendelkező szülők gyereke. A szakmunkástanulók nemcsak más rétegből jönnek, mint húsz éve, hanem homogénabb körből is: a szakmunkástanulók családjai között megállapítható különbségek ma kisebbek, mint annak idején. Ennek megfelelően módosultak a társadalmi szakmablokkok is: a hetvenes évekbeli öt helyett ma csak hármat tudunk megkülönböztetni.

1. A szakmunkásképzésben oktatott szakmák között továbbra is megkülönböztethetők az úgynevezett „belépő” szakmák, bár súlyuk csökkent. Ez a társadalmi szakmablokk mind férfi, mind női jellegű szakmákat magába foglal.

2. A szakmák nagy többsége számos kisebb-nagyobb különbséget mutat, ezek azonban még vagy már nem eléggé markánsak ahhoz, hogy a társadalmi struktúrával kapcsolatos hatást, illetve jelentést tulajdoníthatnánk nekik. A „zöm” társadalmi szakmablokkjában két alcsoport különböztethető meg, annak alapján, hogy milyen arányban vannak a szülők között nem fizikai foglalkozásúak. Egyelőre még ez a megkülönböztetés is csak általános elméleti megfontolásokat fejez ki, hatását empirikusan nem tudtuk kimutatni. A „zöm”

szakmáinak különbségei valószínűleg mozgásban vannak, és a következő években várható e csoport differenciálódása.

3. Továbbra is létezik az „elit” szakmák társadalmi blokkja, amely elsősorban a szellemi foglalkozású szülők nagy arányával különbözik a többitől. Másodlagosan legtöbbjükénél – a nyomdászat kivételével – megállapítható az önálló, vállalkozó szülők szignifikánsan nagyobb aránya is, ami arra utal, hogy a megerősödő piac természetesen a szakmák társadalmi hierarchiájára gyakorolt hatása is megerősödött. Továbbra is „elit”-szerűen viselkednek azok a szakmák, amelyeknek sajátossága lehetővé teszi, hogy valamely művészi tevékenység alsóbb szintű helyettesítőiként funkcionáljanak. A szakmablokk összetétele azt mutatja, hogy az ide tartozó szakmák kétfélek: egy részük előnyösnek tartott kínálatával vonzza a jobb helyzetben lévő tanulókat, más részüket inkább „jobb híján” tanulják. Az előbbieket a szakmunkásképzés csúcsának tekinthetjük, az utóbbiakat inkább az ennél magasabb fokú szakképzés aljának, amely lenyúlik ebbe a képzési típusba.

A hetvenes években megállapított társadalmi szakmablokkok közül várakozásunknak megfelelően felbomlott a tercier szakmák blokkja. Egyik részük felemelkedett az „elit”-be, más részük betagozódott a szakmai hierarchia közepére.²⁴

A társadalmi szakmablokkok viszonylag gyenge, de egyértelműen megállapítható és a várakozásnak megfelelő irányú kapcsolatban vannak a tanulók társadalmi háttérének legtöbb mutatójával. A legfontosabb tény az, hogy megnőtt a nemek szerepe a szakmáknak a társadalmi struktúrával való kapcsolatában: a „belépő” szakmákban a lányok aránya nagyobb, mint a fiúké. Ez mindkét nembeli fiatalok nehézségeit jelentheti: a lányok hátrányát a szakmunka világán belül és a fiúk hátrányát a bejutásban. A probléma további vizsgálata és elemzése szükséges.

A társadalmi mobilitási folyamatok lelassulása és arányaik változása is hozzájárulhat annak a magyarázatához, hogy a szakmunkásképzésben tanulók származási összetételével megváltozott a szakmunkásképző intézményeknek e folyamatokban játszott szerepe is. Intergenerációs mobilitási csatornaként számottevően kisebb jelentőségű, mint húsz évvel ezelőtt. Ennek megfelelően az a kérdés kerülhet előtérbe, hogy növekszik-e a szerepe az intragenerációs mobilitásban, avagy a társadalmi rétegződés megmerevedésének egyik intézményévé válik. Adataink azt az interpretációt is megengedik, hogy a rétegek közötti mobilitás nem csökken lényegesen, de útjai változtak, azaz ma más mobilitási stratégiákkal lehet réteget váltani, mint korábban. Ebben az esetben lehetséges, hogy az intergenerációs mobilitás súlya csökken, miközben az intragenerációs mobilitásé növekszik, az egyes oktatási intézmények mobilitási funkciója pedig szükségképpen megváltozik. Rövid távon a rendszerváltás és a gazdasági struktúraváltás okozta társadalmi mozgások is befolyásolják e folyamatokat.

Jegyzetek

- ¹ A fogalom az első országos szakmunkástanuló vizsgálat egyik részeredménye. A kutatást Ferge Zsuzsa, Gazsó Ferenc, Tanczos Gábor és Várhegyi György vezetésével a MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, az MTA Szociológiai Kutató Intézete, az Országos és a Fővárosi Pedagógiai Intézet kutatói végezték. A kérdőíves adatfelvétel az 1973/74-es tanévben történt. A társadalmi szakmablokk fogalma Liskó Ilona és a magam munkája, amelyet első ízben az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat egyik brosúrájának fejezeteként publikáltunk 1977-ben. (A brosúrát, amely a szakmunkástanulókról szólt, Pártos Ferenc szerkesztette, a fejezetek szerzőit nem tüntették fel.) Ezt az eredményt végül sehol nem fejtettük ki részletesen, de minden frásunkban támaszkodtunk rá, itt-ott röviden össze is foglaltuk. Jelen tanulmány tehát ennyiben a régi és az új eredmények első nyilvános összefoglalása.
- ² Közvetlen előzménynek tekinthető: Kemény-Kozák 1971a és 1971b.
- ³ Ennek megállapításához ösztönzőleg hatott Havas és Kardos (1976) kutatása az életformacsoportok és a munkahelyi technika egyes összefüggéseiről.
- ⁴ A hetvenes években a tanügyigazgatás és a hivatalos statisztika a „szakmacsoport” fogalmát használta az egymáshoz legközelebb álló szakmák összefoglalására. Ez a fogalom a ma használt „ágazat” fogalomhoz áll a legközelebb, de annál részletesebb és ezért kutatási célokra alkalmasabb volt.
- ⁵ A tanulólétszám nagysága természetesen maga is hozzájárult ahhoz, hogy ez a szakmablokk valamiképpen „átlagosnak” mutakozzon.
- ⁶ Ezek a kutatások nem iskolai vagy ifjúsági mintákat vizsgáltak, és nem követtek mobilitási szempontokat. Lásd a 2. táblázathoz a főszövegben fűzött megjegyzéseket is.
- ⁷ A szerzők sajnos mindmáig nem publikálták 1986-ban leírt eredményeiket, így a társadalmi szakmablokk fogalmának kidolgozásában nem támaszkodhattunk rá. A kidolgozott társadalmi státus index rangsort Andorka, 1990 hivatkozásából ismerjük.
- ⁸ A szakmunkástanulók családjainak részletesebb bemutatását lásd a hivatkozott munkában.
- ⁹ Szakmacsoporton ezúttal a hivatalos statisztikákban szereplő ágazatokat értjük. Ezek – mint a táblázathoz fűzött megjegyzésből is látható – nem teszik lehetővé a szigorú összehasonlítást a húsz év előtti adatokkal: a hetvenes évek néhány fontos szakmacsoportját a mai ágazatok összevonva tartalmazzák. Sajnos, a mintavétel alapjául csak a hivatalos statisztika szolgálhatott (ennek egyéb, általános korlátairól lásd kutatási jelentésünk bevezető módszertani fejezetét), az pedig nem tett lehetővé ennél részletesebb bontást.
- ¹⁰ Az aktív kereső anyák aránya 71,4 és 95,7 százalék között váltakozik a 17 szakmai ágazatban, és a szakmacsoportokkal való összefüggése nem szignifikáns ($\chi^2=20,4428$; $df=16$; $p=0,009$).
- ¹¹ Fontos mutatónak tekintjük ugyan azt is, hogy családjában hányadik generációs szakmunkás lesz a kérdezett tanuló, ez azonban olyan dimenzió, amely a társadalmi hierarchiának csak egy szeletére, a szakmunkásságra koncentrál, és ezért nem állítható párhuzamba az ennél általánosabb mutatókkal. Ugyancsak kihagyjuk az elemzésből a tanulóknak a családjuk pénzügyi stabilitására vonatkozó becslését, mivel ez többszörös áttételi szubjektív ítélet, amit helytelen lenne akár csak kvázi-objektív mutatónak is tekinteni.

- ¹² A változókat az apa, illetve az anya iskolai végzettsége, az apa, illetve az anya foglalkozása, a család összjövendelme és az együtt élők száma, valamint 16 egyenként megkérdezett tartós fogyasztási cikk, illetve vagyontárgy meglétéről adott válaszokból készítettük. Az iskolai végzettséget 6 fokú, a foglalkozási kategóriát 9 fokú skálán mértük, az 1,...6, illetve az 1,...9 természetes számokat értékként rendelve a hierarchikusnak tekintett kategóriákhoz. A megkérdezett fogyasztási cikkek közül a motorkerékpárt és a fekete-fehér tévét kihagytuk az összesítésből, mivel nem mutattak kapcsolatot a szakmacsoportokkal. A cikkek számát végül a lehetséges említések számával osztva százalékos formára hoztuk.
- ¹³ Lásd a jobbszélső oszlopban a ranghely sorszámaát.
- ¹⁴ Ezt a megfigyelést azonban erős fenntartással kell kezelni, mivel – ma már – a hetvenes évekkel ellentétben a tanulók fele sem ismeri nagyszüleinek foglalkozását és képzettségét. Ez azt is jelzi, hogy húsz év alatt a családban és a generációk kapcsolataiban is lényeges változások történtek.
- ¹⁵ Megjegyzendő, hogy a hivatalos kategóriák átalakítása itt is zavarja az összehasonlítást. Egyelőre nem lehetünk biztosak például abban, hogy a valaha „belépő” szakmának számító csőszerezők vagy az „elit” szakmának számító motorszerelők valóban középre csúsztak-e, vagy csak a gépipari szakmák nagy tömegében elveszve kerültek most a „zömbe”.
- ¹⁶ Vö. Kolosi Tamás ún. „L-modelljét” (Kolosi 1987), vagy Szelényi Iván „kettős piramis” modelljét (Szelényi 1990), amelyek a piaci viszonyok hatására létrejövő stratifikációt kombinálják a centralizált bürokratikus rendszer stratifikációjával.
- ¹⁷ Megjegyzendő, hogy az építőanyag-ipari szakmákról valójában nem áll a rendelkezésünkre elegendő információ, mivel az almlinta elemszáma igen alacsony. Minthogy azonban az ide tartozó szakmák (porcelánfestő, kerámiaformázó stb.) jellege alkalmas arra, hogy az építőipari kőfaragó szakmához hasonlóan vonzza azokat, akik a művészeti középiskolákba nem jutnak be, feltevéseinkkel összhangban vannak a szakmacsoport adatai, amelyek konzisztensen „elit” jellegűnek mutatják ezt a csoportot. Úgy tűnik, hogy ma ez az „elit” jelleg jól megfér a vállalkozói szellemmel is.
- ¹⁸ Hosszabb idő alatt derülhet csak ki, hogy a változékony piaci tényező várható további erősödése változékonyabbá teszi-e ezt a szakmablokkot, vagy egyes szakmák tartósan meg tudnak maradni benne. Feltehető, hogy egyes nyomdaipari szakmák elitjellegét ismét hosszabb időre megszilárdította az információtechnika betörése a nyomdaipari technológiába.
- ¹⁹ Köszönetemet fejezem ki a TÁRKI-nak, amiért megőrizte az első szakmunkástanuló vizsgálat adatait, és másodelemzésre rendelkezésemre bocsátotta.
- ²⁰ A két elemzés a már mondott okok miatt nem teljesen egyforma. Itt csak azt a különbséget említem meg külön, hogy a tanulók nemét az 1994-es elemzésben csak kiegészítésül vettük figyelembe, mivel a szakmablokkok között nem tudtunk megkülönböztetni „férfi” és „női” blokkokat. A nem bevezetése azonban – mint utaltam rá – számottevően javította az osztályba sorolás eredményességét. Itt is hasonló a helyzet: ha a nemet kihagyjuk az elemzésből, egyharmad alá csökken a sikeresen besorolt esetek aránya.
- ²¹ Ne felejtjük el, hogy a társadalmi szakmablokk maga is csak a társadalmi mobilitás áttételes jelzése: vagyis itt arról van szó, hogy mitől függ a gyerek társadalmi mozgása.
- ²² A szakmunkástanulók pályaválasztásáról írott dolgozatunkban (Csákó–Liskó 1979) Liskó Ilona részletes családtypológiát állított fel az életforma és a pályaválasztás összefüggésének elemzésére.

- ²³ A két évtized alatt végbement változások lehetetlenné teszik, hogy teljesen azonos eljárással egzakt összehasonlítást végezzünk a kapcsolat erősségéről.
- ²⁴ E helyütt nem elemezhető, de szociológiailag fontos – bár nem meglepő – tény, hogy a kifejezetten női szakmák (kereskedelem) illeszkedtek be leginkább a „zömbe”.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- 1990. Társadalmi szerkezet. In: *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 305–331.
- Csákó Mihály–Liskó Ilona 1979. *A szakmunkástanulók társadalmi determinációja a hetvenes években*. Kandidátusi értekezés. Budapest
- Havas Gábor–Kardos László 1976. *Munkakultúra és életforma*. Kézirat. Budapest: Népművelési Intézet
- Kemény István–Kozák Gyula 1971a. *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- 1971b. *Pest megye munkásai*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat
- Liskó Ilona 1994. A szakmunkástanulók társadalmi háttere. In: *Szakmunkástanulók a kilencvenes években*. Kutatási jelentés (társszerzők: Csákó Mihály, Tóth Éva). Kézirat. Budapest: Oktatókutató Intézet, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet. 1. fejezet
- Manchin Róbert–Hauser Robert M. 1986. *Social and economic measures for Hungarian occupations*. Kézirat.
- Szelényi Iván 1990. *Új osztály, állam, politika* Budapest: Európa

